

ИЗУЧАВАНЕ НА ЛЕКСИКА В СРЕДНОТО УЧИЛИЩЕ – МЕТОДОЛОГИЧНИ И ТЕХНОЛОГИЧНИ ВЪПРОСИ

Юбилейният сборник, посветен на 80-годишнината на чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка, е преди всичко признание за нейните заслуги към развитието на българската хуманитаристика и на българистиката, както и израз на благодарността на авторите за приносите ѝ в тези области. Едновременно с това сборникът предлага възможност да се подложи на анализ постигнатото в съвременния научен дискурс – преди всичко в областта на лексикологията и лексикографията, където юбиларката има най-големи заслуги.

Резултатите от анализа пораждават различни въпроси. Едни от тях са: каква подготовка е нужна на подрастващите, за да притежават компетенциите, от които се нуждаят с оглед на бъдещата си социална реализация; как в средното училище да се развиват уменията на учениците да си служат с лексикалното богатство на българския книжовен език; как да усъвършенстват езиковия си усет; как да използват лексикалния си запас; да откриват отклонения от книжовните норми в речта си и в речта на заобикалящата ги среда (семейство, приятели, училище, медиуми).

Със статията се цели да се представи система от учебни дейности, необходими и достатъчни за постигане на резултатите, набелязани в действащата учебна програма. Предложените упражнения не отразяват система в практиката само на отделен учител в конкретна ситуация. Тези задачи с различна степен на трудност характеризират конструкт, от който преподавателят се ръководи, и са средство да се преодолее често срещаната в практиката слабост да се взема под внимание само работата със „слабите“ ученици и да се пренебрегват нуждите на обучаваните, които се отличават с интереси и възможности над средното равнище.

Работата с речниковото значение на думата е привличала вниманието на теоретици и практики, но във всекидневната образователна дейност се е ограничавала до обясняване на значението на непознатите за ученика думи. Поради причини от различно естество изучаването на лексиката не е било обект на специален анализ в теорията и практиката на обучението по български език (ОБЕ) в средното училище: българският език (БЕ) като учебен предмет се е схващал (а често и сега се схваща!) повече като *българска граматика*. Сравнително нов проблем за теорията на *ОБЕ като първи език* е инвариантното, закономерното в системата от учебни похвати за овладяване на лексикална и на лексикологична компетентност. Тук и по-надолу конструктът *лексикална компетентност* се разглежда като вид езикова компетентност; *лексикологичната компетентност* – като вид езиковедска компетентност (Димчев 2007).

За първи път въпросът за думата като речникова единица се поставя в учебната програма по български език и литература от 1952 г.¹ – факт, който дава основание да се твърди, че се прави опит за преодоляване на едностранчивост-

¹ По програмата на МОН от 1952 г. започват да се водят учебни занятия по лексикология. Ще отбележа, че през 1953 г. се публикува учебникът по съвременен български език

та в изучаването на подсистемите на езиковата система. А това е предпоставка за осигуряване на комуникативна насоченост на езиковите занятия. Засиленият интерес към съвременното състояние на българския език разширява кръга от обекти на лингвистичен анализ в клас и е фактор за по-голяма функционалност на занятията. Изучаването на лексиката допринася цялостно, холистично да се представят всички страни на езиковата система и се подпомагат обучаваните да овладяват всичките ѝ елементи². Въпреки това определящ остава интересът към изучаване на книжовната и стиловата норма. На преден план се поставя задачата за правилно изразяване, без да се прави връзка с резултатността на речевото общуване.

Много са причините за закъснението, с което започва да се изучава системно лексиката в средното училище. Една от тях е недостатъчната разработеност в българската лингвистика на въпросите за лексикалната съчетаемост, за трудностите в описанието и изследването на лексикалната система и на подсистемите в структурата ѝ. Причина за подценяване на важноста на разглеждания проблем е и недостатъчната комуникативна ориентация на ОБЕ. В центъра на езиковите занимания най-често се поставя граматичната структура на изказа.

Надеждна основа за изследване на проблемите на лексикалното обучение изгражда съвременната *семиотика* (вж. по-подробно Касабов 2013). Концепциите за езиковия знак служат да се изясняват системните отношения на лексикалните единици. Думата като езиков знак се разглежда в отношенията ѝ (1) към смисловото съдържание на отразяваните обекти (сигматични аспекти); (2) към носителите на езика и тяхното поведение (семантични отношения); (3) към другите знакове в езиковата система (прагматични отношения) и (4) към знаковете в текста (синтактични отношения). Анализът на *сигматичните, семантичните, прагматичните и синтактичните отношения* е отправна точка при изучаване на думата като езиков знак и при усъвършенстване на уменията да се кодират и декодират съобщения, да се обогатява културата на езиковата личност.

Антропологичната ориентация на лексикалното обучение се проявява в доближаването на учебните занятия до нуждите, интересите и възприемателните способности на обучаваните. С такава цел, както и от гледна точка на логиката на познавателните процеси, следва да се разграничава **усвояването на лексика от изучаването на лексикология**.

Усвояването на лексика се осъществява в процеса на свободно боравене с езикови средства. Учениците долавят смисъла и функцията на думите непреднамерено при слушане и четене (рецептивни речеви актове) и говорене и писане (продуктивни речеви актове). Усвояването на лексика започва още в предучилищна възраст и продължава в средното училище, като се осъществява чрез обучението по всички учебни предмети.

Изучаването на лексикология е институционално определена педагогическа интеракция, която е ориентирана към постигане на цели, представени в дър-

на Л. Андрейчин, К. Попов и М. Иванов. В него се разглеждат и проблеми на лексикологията. Става дума за два различни факта – за учебна програма и за учебник, предназначен за студенти в учителските институти.

² Вж. по-подробно Коева 2014.

жавните образователни изисквания и учебните програми; реализира се с помощта на технология, отговаряща на познавателните възможности на подрастващите, на комуникативните им потребности и интересите им. Това схващане намира израз в *съдържанието и структурата* на обучението по лексика като система.

Съдържанието на системата лексикално обучение в средното училище има отношение към всички видове компетенции³, които се формират на занятията по български език. За да бъде лексикалното обучение максимално управляем процес, са нужни: проучвания върху речника на подрастващите; сведения за това какви думи, на каква възраст и при изпълняване на какви комуникативни задачи се използват. Липсата на такива сведения поражда трудности при формулирането на **лингвопрагматичните, лингвокогнитивните и лингвокултурологичните цели** на лексикалното обучение.

Лингвопрагматичните цели се отнасят до усвояването на комуникативно-речеви умения за:

- подбор и съчетаване на думите в зависимост от речниковото им значение, от комуникативната ситуация и от индивидуалните предпочитания на участниците в общуването;
 - разширяване и активизиране на речниковия запас на подрастващите чрез: (1) запознаване със значения на думи, предпочитани в нови за учениците социокултурни сфери, и (2) овладяване на нови значения на познати думи – развиване на езиковия усет за лексикална и синтактична съчетаемост;
 - усъвършенстване на уменията да се редактират устни и писмени текстове с цел да се отстраняват лексикално-смислови и лексикалностилови грешки.
- Например⁴:

5. клас

Свържете със стрелка всяка дума с нейното речниково значение.

чудо	голяма палатка, обикновено с конусообразен връх
ураган	нещо, което удивлява със своята изключителност и необичайност
шатър	силен разрушителен вятър

7. клас

Прочетете текста и изпълнете задачите.

Из „Песен за човека“

Тя, случката, станала в село Могила...

Бащата бил скътал пари.

Синът ги подушил,

вземал ги насила

и после баща си затрил.

Н. Вапцаров

³ Измежду съществуващите различни мнения тук се приема схващането, че компетенция е конструкт, който представя същността, инвариантните свойства на явлението. Компетентността се отнася до проявите на компетенция у отделните индивиди (вж. по-подробно Димчев 2010: 12, 222).

⁴ Тук и по-надолу постановките се илюстрират с примери от помагалата, отбелязани като Димчев и др. 2014.

1 Запишете и анализирайте словосъчетанията и изреченията, които имат по-голяма честота на употреба в разговорната реч.

2 Кое твърдение е НЕВЯРНО?

Използването на думи и изрази от разговорната реч в стихотворението на Н. Вапцаров е обусловено от:

- А) познаването на ресурсите на българския език;
- Б) отчитането на комуникативната ситуация, която се отразява;
- В) стремежа на поета да се доближи до своите читатели;
- Г) предпочитанието на автора към езика на улицата.

Лингвокогнитивните цели се свързват с овладяване на *декларативни* и на *процедурни* знания.

• *Декларативни знания* за:

– думата като речникова единица и начините, по които тя функционира в речта;

- речниковото значение на думата;
- синонимията, антонимията и паронимията;
- изразните възможности на синонимите, на антонимите и на паронимите;
- думите с пряко и с преносно значение;
- многозначността на думите;
- домашните думи;
- лексикалните заемки;
- промените в речника;
- видовете речници – тълковен, синонимен, речник на антонимите, на чуждите думи, на новите думи и значения.

• *Процедурни знания* за:

– системата от последователни операции на лексикалния анализ и на редактирането⁵;

– операциите при справки с речници и т.н.

Например:

5. клас

В кое изречение има дума, употребена с преносно значение?

- А) Блейнаха стада по полята.
- Б) Цяла зима спа южният вятър.
- В) Стопиха се снеговете.
- Г) Ще долетят през морето бели щъркели.

7. клас

Прочетете текста и изпълнете задачата.

Чужди думи е имало и ще има в езика ни. Важното е подходът ни към тях да бъде диференциран, да знаем кои от тях да изберем за речта си и още повече кога и как да ги употребяваме в нея, за да не ги направим грозни. Това го изисква патриотичното ни чувство за запазване на самобитността на културата и езика ни.

В. Мурдаров

⁵ Срв. Мавродиева, Тишева 2010.

Посочете ВЯРНОТО твърдение.

Според В. Мурдаров

- А) чуждите думи не са нужни за езика ни;
- Б) чуждите думи пречат да се овладяват нормите на книжовната ни реч;
- В) няма връзка между употребата на чужди думи и патриотичното ни чувство;
- Г) използването на много чужди думи не нарушава самобитността на езика и на културата.

Чрез **лингвокултурологичните цели** при изучаването на лексикология:

- вниманието се насочва към значението и употребата на думите, към богатството на българската лексикална система и към възможностите ѝ да бъде инструмент за отразяване на най-фини отсенки на мисълта;
- думите и различните им форми се осмислят като носители на културна информация, на елементи от националната ни култура и самобитност;
- у подрастващите се формира потребност за избор на подходящата дума с оглед на комуникативната задача и условията на общуване;
- обучаваните се запознават с морално-етични понятия – основа за изграждане на съвременна ценностна система.

Например:

5. клас

Прочетете трите текста и изпълнете задачите.

Т 1. Обичам те, българска реч,
звук сладък, най-мил в звуковете,
ту арфа звънлива, ту меч
на майстор художник в ръцете.

Ив. Вазов

Т 2. Заблуда е, че само писателите творят книжовния език. А истината е, че творец в един език е всеки, който борави с него в обществото.

Ал. Теодоров-Балан

Т 3. Да си служиш с езика как да е – значи да мислиш как да е: неточно, приблизително, невярно.

А. Толстой

- ❶ Запишете темата на всеки от трите текста.
- ❷ Как разбирате твърдението на А. Толстой в Т 3?
- ❸ Какво е за поета Ив. Вазов българската реч? Какви чувства изпитва той към нея?
- ❹ Препишете изречението от Т 2, с което авторът показва кой е творецът на един език.
- ❺ Официален е езикът, който се използва в училище, в медиите, в Народното събрание и т.н. Кой е официалният език в Република България?

6. клас

Прочетете текста и изпълнете задачите.

Из интервю с А. Ефтимова

П. Димитрова: Как се оценява дали даден човек е грамотен?

А. Ефтимова: Зависи какво съдържание влагаме в понятието „грамотност“. Според мене грамотността е с много по-широко съдържание. Тя не е само „правилно“ писане и говорене. Грамотността включва възможността за използване на езика уместно, за интерпретация, за преценка на достоверността и стойността на информацията и пр. Затова грамотността се оценява трудно и изисква време.

Грамотността е и социално понятие. Тя се формира на базата на обществените норми за адекватно езиково поведение. Затова и оценката на грамотността в различни периоди на общественото развитие е различна, защото се променя общественият живот. (...). Грамотността е средство, което ни осигурява безпрепятствено съжителстване с останалите хора и реализацията им в различни социални сфери (...).

Из печата

❶ Кое твърдение е ВЯРНО според текста?

- А. Грамотността пречи на съжителстването с останалите хора.
- Б. Грамотността не е само правилно писане и говорене.
- В. Грамотността не улеснява съжителстването с останалите хора.
- Г. Грамотността е само правилно писане и говорене.

❷ Кое твърдение НЕ Е ВЯРНО според текста?

- А. Интернет има отношение към грамотността.
- Б. Грамотността отличава хората по основните им знания.
- В. Грамотността е и социално понятие.
- Г. Понятието за грамотност остава неизменно през вековете.

❸ **Напишете разсъждение на тема** *Грамотността на съвременния българин / Типични слабости в речта на съвременния българин (по избор)*.

7. клас

Прочетете текста и изпълнете задачите.

Из „Душа за душа“

(...) Бай Александър шари своя разказ, както си иска. За думата „оправи се времето“ има пет различни бои: „избистри се“, „разгали се“, „разкастри се“, „разясни се“, „засмя се“. Вятърът духа у него в десет бързини: подухва, повява, подвява, подлехнува, подпира, брише, стригнува, бръсне, свива елите, ломи. А стръмното мери с девет височини!

Изобилието на думи не пречи на словото му да се лее звучно и гладко. Това се дължи не на граматиката, а на неговия ритъм и вътрешна мелодика. В името на звучността подлогът отстъпва мястото си на сказуемото, сказуемото прави път на допълнението. Няма привилегии на отделни думи и канони – кое зад кое да бъде. Няма правила и предписания: думите се съчетават само в името на красотата. Говоримият език си позволява тая свобода – да бъде независим от някои тиранически правила на граматиката – и затова е по-изразителен и мелодичен, по-еластичен, жизнен и красив.

Н. Хайтов

❶ С кои думи Н. Хайтов представя отсенки на мисълта?

❷ Съгласни ли сте с разсъжденията на Н. Хайтов, че езикът ще бъде „по-изразителен и мелодичен, по-еластичен, жизнен и красив“, ако „бъде независим от някои тиранически правила на граматиката“? Обосновете отговора си.

Как хората в едно общество ще се разбират, ако не влагат един и същи смисъл в думите, които употребяват; ако не построяват изреченията по начин, установен в българския език; ако не изговарят и не пишат по един и същи начин думите и изреченията?

Запишете отговорите си на тези въпроси.

Чрез реализиране на лингвопрагматичните, лингвокогнитивните и лингвокултурологичните цели се обогатява *лексикалната култура на подрастващите като събирателно понятие*, което не се ограничава само до количествено нарастване на броя на усвоените елементи (за това допринасят и останалите дисциплини). От значение са и уменията за изразяване на отсенки в смисъла на изказа.

Лексикалната култура предполага: постигане на единство между замисъл и речева реализация, избягване на словно излишество, по-голяма структурна организираност на изказа. Важно е учениците да осъзнаят системността на лексикалните единици като средство за успешно речево общуване. Без системност в лексиката не би била възможна оперативността на езиковото съзнание, готовността му да се подбират думи, нужни за изпълняване на определени комуникативни задачи, за успешност на речевото общуване (срв. Пехливанова 2014а; Шопов 2013).

Отправна точка при организацията на учебните занятия е схващането, че лексиката може да се изучава (1) като раздел от езикознанието (науката за речниковия запас на езика) и (2) като един от аспектите на езиковите занятия, на които речевите изяви (с техните фонетични, лексикални и граматични особености) се анализират комплексно. Аспектното изучаване на отделните елементи на езиковата система позволява да се отчита спецификата във функционирането на лексикалните явления в изречението и в текста – важен фактор за успешно усвояване на лексикални понятия и за създаване и затвърдяване на комуникативно-речеви умения. Така думата се осмисля като строителен материал в изречението и в текста.

Познавателните възможности и социокултурните потребности на подрастващите определят разграничаването, отразено и в учебната програма по български език, най-малко на **четири етапа в работата над лексикалните явления**:

- **1. – 4. клас:** (1) изграждат се умения, посредством които учениците си служат с речевите единици в съответствие с комуникативната цел; да употребяват думите с пряко и / или с преносно значение в различен контекст; (2) подрастващите овладяват знания за синоними и за антоними; учат се да правят подбор на думите в зависимост от отношенията между тях; насочват се към разликата между еднозначна и многозначна дума и пр.;

- **5. – 7. клас:** (1) актуализират се в система изучените в 1. – 4. клас лексикални явления; усъвършенстват се овладените умения; (2) изученото се над-

гражда с нова за учениците информация (свързана с *лексикалната съчетаемост на думите, контекст на думата (езикови и контекстови синоними), пряка и преносна употреба на думите, неутрална и експресивна лексика; употреба на домашни и на чужди думи; думата като речникова единица; работа с различни видове речници*). По този начин се овладява инструмент за осмисляне на критерии за нормативно правилна и стилистично уместна реч;

- **8. клас:** синтезират се знанията и уменията на подрастващите при общаване на признаците на понятието за лексикална норма – предпоставка за изучаване на лексикалните характеристики на стиловете в съвременния български книжовен език;

- **9. – 12. клас:** учениците се запознават с лексикалните особености на текстовете, предпочитани в различни социокултурни сфери и отличаващи се с подходяща употреба на езикови средства. През този етап (макар че специални часове не се отделят) фонетични, граматични и лексикални проблеми се разглеждат при анализ на текстове в занятията на различни учебни дисциплини.

Във всеки от етапите проверено средство за формиране на убеждения и на личностни характеристики на подрастващите е *работата по възприемане и създаване на текстове*. Методическите задачи, изпълнявани при изучаване на лексикология (за разликата между дидактически и методически задачи вж. Димчев 2010), се отнасят до анализ на отделни лексикални единици; комплексен анализ на текст; преобразуване на изрази; създаване на текст; работа с речници; създаване и четене на таблици, схеми и др. В съответствие с целите на лексикалното обучение се организира *система от упражнения*, измежду които основни са *лексикалният анализ и преобразуването на изрази*.

1) Чрез *лексикалния анализ* се реализират най-пълно и синтетично функциите на лексикалното обучение. В зависимост от етапа на обучение той включва:

- Изяснява се лексикалното значение на думата.
- Определя се произходът ѝ (домашна или чужда).
- Характеризира се думата (ако е чужда) като заемка или чуждица (вж. Пехливанова 2014б).

- Установява се дали думата е книжовна, диалектна или жаргонна.
- Уточнява се нейната употреба (пряка или преносна).

Например:

7. клас

Прочетете текста и изпълнете задачите.

Радват се на уроците по български език

П. Димитрова: Г-жо Кочева, кога започнаха уроците Ви с бежанците?

Г-жа Кочева: По принцип преподавам по български език и литература в харманлийското училище „Неофит Рилски“. Попаднах в лагера чрез фондация „Каритас“. От фондацията изпратиха всичко необходимо за уроците – тетрадки, буквари, маркери, по една малка черна дъска за всеки ученик. На 24 март започнахме, както се казва – от А и Б. Уроците засега се провеждат в стаята, определена за гости.

П. Димитрова: На каква възраст са първите Ви ученици?

Г-жа Кочева: Най-различна. На първия урок се появиха 12–13-годишни тийнейджъри, имаше и 3–4 мъже на около 30 г. Всички се държаха много възпитано. Участваха активно в урока. Някои от тях, които знаят и английски или руски, дори ми помагат с превода. Показах им авторите на нашата азбука Кирил и Методий. Забавлявах се много с изписването на буквите (...).

Из печата

❶ Каква е разликата в речниковото значение на думите *бежанец* и *чужденец*? Включете всяка от думите в изречения, с които да подкрепите твърденията си.

❷ Направете справка с речник (ако ви е необходимо) и запишете разликата в речниковото значение на думите *емигрант* и *имигрант*.

❸ Направете лексикален анализ на една от думите *чужденец*, *емигрант* (по избор).

Образец: *бежанец* – човек, който е забягнал от родното си място поради преследване, размирици, войни и др.; домашна дума; книжовна дума; употребена е с пряко значение.

За да бъде максимално полезен, лексикалният анализ се съчетава с анализ на фонетични, словообразователни, морфологични, синтактични и стилистични особености на думите, т.е. с **комплексен анализ на текст**. Например:

5. клас:

Прочетете откъса и изпълнете задачите към него.

Един е вятърът, но горската песен е винаги различна. А това е, защото в гората има най-различни шумки. Стъпили на тънките си и високи точета, шумките на планинската осика започват да се клатят и при най-малкото подухване на вятъра танцуват, извиват се, превиват се и как ли не, накъде ли не... На дъба се опитва да подражава „зелената бука“: и той гърми, и той ехти, и той шуми, и той като дъба се уж вълнува, но вслушайте се и ще разберете, че това не са вълнения сърдечни, а препирни за по-дебело място.

Н. Хайтов

❶ Определете темата на текста. Кои са ключовите думи, използвани от Н. Хайтов?

❷ Какъв е видът на текста? Обосновете твърдението си.

❸ Произнесете думите *клатят се*, *танцуват*, *извиват се*, *превиват се*. Каква разлика между правоговор и правопис установявате?

Например: [*клатят се*]; [*кл'а̀тъът се*]

❹ Направете словообразователен анализ на една от думите *горската*, *тънките*, *планинската* (по избор).

Например: *горската* – *горска*, *гора* + *ск* + *а*

❺ Запишете съществителните имена от м. род, ед. ч. Пояснете защо са ченувани по този начин.

❻ Посочете изрази с пряко и преносно значение. С каква цел са подбрани изразите с преносно значение? Направете извод за сферата на общуване, за която е предназначен текстът.

7 Какви повторения откривате в текста?

Припомнете си разликата между уместни и неуместни повторения и изяснете с каква цел авторът ги е употребил.

8 Направете синтактичен и пунктуационен анализ на изречението

Стъпили на тънките си и високи токчета, шумките на планинската осика започват да се клатят и при най-малкото подухване на вятъра танцуват, извиват се, превиват се и как ли не, накъде ли не...

7. клас

Прочетете писмото на Стоян до майка му (от разказа „Иде ли?“ на Иван Вазов) и изпълнете задачите.

Мале, пиша ти това писмо, че съм живо и здраво и че победихме сърбите. Слава, да живеят България! Аз съм здрав и Рангел Стойнов е здрав, и вуйчов Димитър е здрав и праща много здраве на майка си. Сърбите все стрелят в плутон и в залпове, ама се плашат много от „ура“. Прибери ми от Цветанови новия ремик, дето го забравих, че може да го поразят децата. Утре ще гоним през драгоманските проходи и като се върна, ще донеса на Кина армаган от Ниш; а тебе пращам един лев, да си го харчиш, а Радулча ще науча как свирят гранатите. И те поздравлявам. Твой покорен син Стоян Добров. Много здраве и на дяда Петра. Щях да му пратя една сръбска пушка, ама сега нямаше как. Много надалеч бият, но не мерят добре. Мамо, па много здраве и на Стоянка.

1 Какво споделя Стоян с майка си?

2 Запишете изрази от писмото на Стоян, които се отличават с разговорна оцветеност. Посочете на кои от тях не ви е ясен смисълът им.

3 Като имате предвид изучените езикови правила (от 1. до 6. клас включително), запишете примери от писмото, които от гледна точка на съвременния български книжовен език са неправилни.

Например:

в текста:

живей

Пиша ти това писмо, че съм живо и здраво.

книжовно:

живее

Пиша ти това писмо, за да те уведомя, че съм жив и здрав.

4 Направете морфологичен анализ на думите *победихме, гранатите, па, дето*.

5 Направете синтактичен анализ на изречението *Аз съм здрав и Рангел Стойнов е здрав, и вуйчов Димитър е здрав и праща много здраве на майка си*.

Определете вида му по цел на общуване и по състав.

6 Какво означава думата *армаган*? В какъв речник ще направите справка?

7 От речта на ваши по-възрастни роднини и близки запишете разговорни думи и изрази, които се срещат в писмото на Стоян. Отбележете тези, които вие не използвате в речта си.

2) **Преобразуването на изрази** предполага лексикален анализ и операции за преобразуване чрез *съкращаване, прибавяне, разместване, заместване*. Анализират се несъответствия между замисъл и речева реализация, както и резултатите от преобразуването.

Например:

5. клас

Как ще избегнете неуместното повторение в изречението *Докато майка смогне да измъкне двете ми сестричета, върху дясното ми крило падна възлен и опари крилото.*

- А) чрез заместване
- Б) чрез разместване
- В) чрез съкращаване
- Г) чрез прибавяне

Членувайте думите в изреченията:

Самолет... лети много високо.

Ученик... го изпитаха днес.

Цирк... пристигна в град... ни.

Посетих най-големи... стадион.

Разширете изреченията с определения.

Гостенинът пристигна.

Зайчето подскочи.

Зимата дойде.

3) Работа над отклонения от лексикалните норми – важен елемент в системата на лексикалните занятия. Анализират се речеви изяви в заобикалящата учениците езикова действителност; развиват се езиковата наблюдателност и уменията на подрастващите да редактират грешки. Например:

5. клас

В кой ред има лексикална грешка?

- А) Филмът беше интересен. Б) Филмът беше хубав.
- В) Филмът беше страшен. Г) Филмът беше бърз.

Направете изводи за лексикалната съчетаемост на думите.

4) Анализ на диалектни текстове – създават се условия за съпоставки между *книжовно* и *некнижовно*. Учениците се убеждават, че българският книжовен език се отличава не само с престижност на речевите изяви, но разполага и с големи изобразителни и изразителни възможности. От лингвокултурологична гледна точка е важен тезисът, че книжовният език е обединително звено между отделните диалекти: носителите на определен диалект се затрудняват в общуването си с носители на друг диалект, ако не владеят средствата на книжовния език.

Идея за работа върху диалектни текстове предлага следният откъс.

Из „Владика и свинар“

Адно време имало ф адно касабо адин чилек бае зенгинин, ала бил много мераклийа за учено. Той имал адно копеле, та го проводил да се учи в адно друга касабо. Копелено сидело две-три години и са изучилу доколкуну имало там да учот, и се ворнало. Ага го видел бубайку му, посрошнал го, зарадвал са, ала си рекол: „Хубаво. Ходи да са учи, ама ни знайа дали са йе научило, или ми са отишле на ветеро парине.“ Дошло му на йумом да иде нах владикана и да му каже да порука копелено и да го изпита. „Ако ни со йе изучило – казал той, шта му купъа свине да пасе.“

Разказал Г. Чакъров от с. Соколовци

5) Работа със специализирани речници (тълковни, синонимни, антонимни, речници на чуждите думи, на новите думи и значения, на фразеологичните словосъчетания и пр.) – предлагат се допълнителни възможности за разнообразна лексикална дейност; допринася се за постигане на единство между лингвопрагматични, лингвокогнитивни и лингвокултурологични цели.

Полезен за заниманията по лексика е *Учебният речник по етика* (Комарска 2000), който съдържа 111 думи, назоваващи нравствени понятия. Полифункционалността на речниковите статии може да бъде илюстрирана със следния пример:

вежливост (кн.), ж., (от рус.), **-стта**, само ед.ч.: *Вежливостта е присъща на културния човек; Той кимна със студена вежливост и мълчешком отмина по пътя си (Ив. В.); Ваша милост, вървете напред... Тази вежливост Бай Ганьо я пуца със сметка (Ал. К.).*

• Изискване за уважение към хората, готовност да се оказва услуга на всеки, който се нуждае от това; добри обноски (проявявам вежливост, подчертана вежливост и т.н.);

- учтивост, благовъзпитаност, деликатност, тактичност;
- грубост (пренебрежение към хората);
- вежлив, прил., вежливо, нареч.

За учителя е важно да познава и да си служи с *Терминологичен речник по хуманитарни науки* (Попова и др. 2007).

6) Комплексно осмисляне на отношенията между текст, изречение, дума, звук – служи за засилване на комуникативната насоченост на занятията. Например:

7. клас

Прочетете текста и изпълнете задачите.

Ако може това да се нарече лайв!

Как само се променя езикът! С всяка година, с всеки ден едва ли не! Слушаш – уж същият български език, а пък някак си трудно разбираем...

Едно време се казваше „футболен запаляно“, а сега – фен!

Едно време се казваше „магазин“, „дюкян“, а сега – „мол“, „хипермаркет“, „шоп“.

Едно време се казваше „айдук“, „бандит“, „крадец“, а сега – „криминално проявен бизнесмен“.

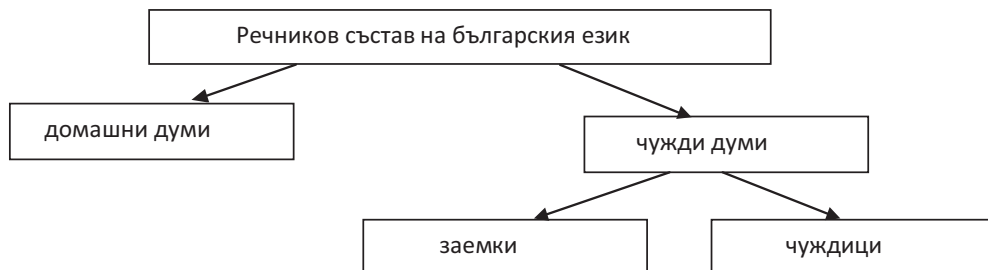
Едно време се казваше „кражба“, а сега – „приватизация“ (...).

Д. Бежански

- ❶ Каква е комуникативната задача на автора?
- ❷ Открийте синонимите в текста. Каква е разликата между тях?
- ❸ Какъв е произходът на думите, с които са изразени синонимите?
- ❹ Кои от използваните думи са от чужд произход? Защо?
- ❺ Обяснете смисъла на заглавието. Какво означава думата *лайв*?
- ❻ Обогатяват ли чуждите думи българския език? Обосновете отговора си.

7) **Съставяне и разчитане на схеми, таблици, диаграми** – по този начин се обобщават и се синтезират лексикалните знания (декларативни и процедурни). Например:

Разгледайте схемата и отговорете на въпроса: *Какво включва речниковият състав на българския език?*



8) **Тестови задачи за проверка и оценка на знанията и уменията на обучаваните.** Например:

7. клас

❶ В кой от редовете **ИМА** правописна грешка?

- А. Възпитателят не остана доволен от резултатите.
- Б. Родителят беше ужасен от грешките, допуснати от детето.
- В. Бабишкерката не разбра какви грешки са допуснати.
- Г. Учителът не беше доволен от постигнатите резултати.

❷ В кой от редовете от задача 1. има неуместно употребена дума? Обосновете се.

9) **Занимателни задачи** (кръстословици, ребуси, анекдоти) – привличат вниманието на учениците и създават интерес към темите на занятията. Например:

7. клас

Какъв извод ще направите от анекдота във връзка с употребата на думата **компания**?

- В туристическа агенция
- Искам един билет за Ню Йорк.
- С коя компания искате да пътувате? Днес 31 компании пътуват до Ню Йорк.
- Не искам компании. Ще пътувам сама.

Из печата

10) **Задачи за създаване и анализ на текст** – предлагат най-големи възможности за постигане на целите на лексикалното обучение.

Така например при работа с текст, представящ случки от живота в училище, учителят поставя допълнителни задачи, като използва различни „казуси“.

Голяма е функционалността на упражненията, при които се излиза от зами-
съла и се търсят начини за речева реализация:

– за изразяване на отношения между хората във всекидневния живот: чле-
нове на семейство, приятели, близки и познати;

– за изразяване на: удовлетворение, неудовлетворение, противоположно
мнение, разочарование, безпокойство и пр.

Задачите, които се решават на занятията по български език, най-често са
полифункционални; от тях се подбират тези, които съответстват на логиката на
конкретния урок.

* * *

В заключение ще подчертая, че за постигането на желани образователни
ефекти *е определяща ролята на преподавателя*. Той трябва да бъде подгот-
вен като методик, филолог, социолингвист, психолингвист и т.н. Неговите из-
следователски умения са нужни, за да проучва непрекъснато комуникативните
потребности, възможностите и интересите на учениците; когато трябва да пре-
ценява какво иска да постигне с всеки урок и със системата от уроци.

Очевидно за подготовката на знаещия и можещ преподавател е важно той
да разполага с различни учебни помагала (предимно сборници с текстове и
задачи за упражнения), от които да прави избор, съобразен с функциите на
учебния предмет *български език* и с целите на всеки урок поотделно. Именно
чрез системата от помагала ще се помогне на учителите да правят избор меж-
ду различни технологични решения.

ЛИТЕРАТУРА

Димчев 2007: Димчев, К. За отношенията между езикова компетентност и езиковедска
компетентност. – В: Съпоставително езикознание, 2007, № 1.

Димчев 2010: Димчев, К. Основи на методиката на обучението по български език. Со-
фия: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010.

Димчев и др. 2014: Димчев, К., Р. Нешкова, И. Горанова, М. Харизанова. Текстове и за-
дачи по български език за 5.–7. клас. София: РИВА, 2014.

Касабов 2013: Касабов, И. Българска лексикология и фразеология. Т. 3. Проблеми на
общата лексикология. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013.

Коева 2014: Коева, С. (съст.). Езикови ресурси и технологии за български език. София:
АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014.

Комарска 2007: Комарска, И. Учебен речник по етика. Помагало за ученици (5.–8. клас).
София: Булвест 2000, 2007.

Мавродиева, Тишева 2010: Мавродиева, И., Й. Тишева. Академичната комуникация.
София: СЕМА РШ, 2010.

Пехливанова 2014а: Пехливанова, П. От мотивираност към произволност и обратно.
Мотивираност на езиковия знак, или как думите говорят за нещата. Велико Търно-
во: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2014.

Пехливанова 2014б: Пехливанова, П. Чуждите думи – никога свои. Психолингвистичен
механизъм на употребата. Велико Търново: Ивис, 2014.

Попова и др. 2007: Попова, М., Б. Попов, Е. Петкова, К. Симеонова, А. Христова. Терми-
нологичен речник по хуманитарни науки. София: Наука и изкуство, 2007.

Шопов 2013: Шопов, Т. Педагогика на езика. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013.